

Київський університет імені Бориса Грінченка

МАРТИНЮК ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 94(477):324:329.11*17(=161.1):(043.3)“1906/1912”

**РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ
ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН У ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1906–1912 рр.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Костилєва Світлана Олександрівна,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»
завідувач кафедри історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Шаандра Валентина Степанівна,
Інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник відділу історії
України кінця XIX – початку XX ст.;

кандидат історичних наук, Ph.D.
Серета Остап Володимирович,
ПВНЗ «Український католицький університет»,
доцент кафедри нової і новітньої історії
України.

Захист відбудеться 08 лютого 2017 р. о 10.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.02 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська 18/2.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, пр. Маршала Тимошенка, 136.

Автореферат розіслано «___» грудня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.Г. Купрій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Вибори в Державну думу Російської імперії створили простір для актуалізації модерних національних ідентичностей, а запроваджені у 1905 р. свободи преси, слова, зібрань і совісті відкрили нові можливості масової комунікації й політичних трансформацій. Долаючи лакуни радянської історіографії, сучасні історики досить ретельно вивчили участь українських, польських, єврейських та чеських депутатів у Держдумі. Поруч із тим, майже немає глибинних досліджень російського націоналізму як електорального явища в правобережних українських губерніях на початку ХХ ст., хоч саме російські націоналісти на виборах до Держдуми III та IV скликань мали найбільший електоральний успіх.

Такий брак дослідницької уваги до російського націоналізму залишає відкритим питання про співвідношення реальної підтримки цієї сили серед населення й адміністративного впливу місцевої та імперської влади. З одного боку, всю систему виборів було організовано так, щоб російські націоналісти та їхні союзники мали максимальні шанси на перемогу. З іншого – ця політична група перемогла легітимно, тож є підстави вивчати мотивацію й ідеологічні засади наданої їй електоральної підтримки місцевого населення.

Дана тематика актуальна не лише для розуміння внутрішньої логіки і зовнішніх контурів історії російського націоналізму, а й для глибшого зрозуміння інших національних рухів у рамках української історії. Політичні активісти формували програми з огляду не тільки на переконання своїх членів у внутрішніх дебатах, а й на потребу конкурувати в питанні виборів з іншими національними проектами. З міркувань конкуренції вибудовувалися коаліції та блоки, а полеміка між політичними групами мала не менш сильний агітаційний ефект, ніж популяризація власної позитивної політичної програми. Тож є потреба вивчати російський націоналізм в правобережних українських губерніях у взаємодії з іншими політичними силами, в умовах політичної модернізації пізньоімперського періоду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» в рамках теми «Історико-культурна спадщина України: джерела, методологія, дослідження» (державний реєстраційний номер 0115U006563). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради факультету соціології і права НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського» (протокол № 2 від 07 лютого 2011 р.).

Мета дослідження: на основі комплексного аналізу джерел і здобутків історіографії дослідити електоральні стратегії російських націоналістів у Київській, Волинській та Подільській губерніях під час виборів до Держдуми Російської імперії. Цій меті підпорядковані такі основні завдання:

- проаналізувати історіографію питання, джерельну базу й основні методологічні підходи в дослідженні російського націоналізму на Правобережній Україні на початку ХХ ст.;
- окреслити політичні групи російських націоналістів та їхній зв'язок з іншими правими організаціями;

- визначити соціальний склад російських націоналістів та електорат, на який вони орієнтувалися;
- виявити вплив імперської/місцевої адміністрації та російських націоналістів на перебіг виборів у 1906–1912 рр.;
- охарактеризувати ідеологію та політичну діяльність російських націоналістів Правобережжя;
- проаналізувати конкуренцію з основними політичними суперниками;
- з'ясувати стратегії опозиції відносно електоральної діяльності російських націоналістів.

Об'єкт дослідження: російський націоналізм у Київському генерал-губернаторстві в думський період.

Предмет дослідження: електоральна діяльність російських націоналістів на виборах до Держдуми Російської імперії у Київському генерал-губернаторстві.

Хронологічні рамки: період виборів до Держдуми усіх скликань, тобто 1906–1912 рр. Нижня рамка – вибори до Держдуми I скликання; верхня – вибори до Держдуми IV скликання. Для повноти висвітлення явища російського націоналізму наводяться дані з кінця XIX ст. до 60-х рр. XX ст.

Географічні межі: три губернії Правобережної України – Київська, Волинська та Подільська, що разом становили Київське генерал-губернаторство.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в постановці та розробці теми, яку раніше не висвітлювали в науковій літературі всебічно і ґрунтовно. *Уперше* проаналізовано російський націоналізм через призму електоральних процесів початку XX ст.; з'ясовано обставини виборчої процедури на регіональному рівні й механізм, за допомогою якого російські націоналісти досягли електорального успіху; окреслено стратегії конкуренції російських націоналістів з іншими учасниками електоральних змагань. Окрім того, у роботі вперше представлено вичерпну біографію очільника російського націоналізму А. Савенка. *Уточнено:* соціальний склад Київського клубу російських націоналістів (ККРН); електорат російських націоналістів; механізм інструменталізації антисемітських настроїв у суспільстві для здобуття електорального успіху (на прикладі справи Бейліса та виборів до IV Держдуми). *Набуло подальшого розвитку:* дослідження ідеології російського націоналізму початку XX ст.; вивчення електоральних процесів в Україні початку XX ст.

Практичне значення: результати дослідження можна використати для подальшого аналізу сучасних питань історії націоналізму та громадянських процесів на території України, при розробці спеціальних навчальних курсів, в порівняльних дослідженнях з розвитку національних рухів України і Європи.

Особистий внесок здобувача. Наукові положення та результати, викладені у дисертації, одержані авторкою самостійно. У публікаціях в співавторстві з А. Котенком та О. Міллером представлено авторський погляд на історію російського націоналізму та еволюцію малоросійської ідентичності. Особистий внесок здобувачки в кожній із статей становить 33% від загальної кількості тексту.

Апробація результатів. Попередні результати дослідження обговорювались на семінарах Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, 2013–2016), Німецького

історичного інституту (Москва, Росія, 2013–2014), Інституту гуманітарних досліджень, (Відень, Австрія, 2011–2012). Тези дисертації обговорювалися і оприлюднювалися на публічних лекціях: «Етнічний конфлікт і масова політика у Києві між революціями 1905 і 1917 років» в Центрі польських та європейських студій при Києво-Могилянській академії (Київ, 2015), «Электоральные собрания как практика демократии в Киевском генерал-губернаторстве (1906–1912)» на дослідницькому колоквиумі в Німецькому історичному інституті (Москва, Росія, 2014), «Russian Nationalism in Late Imperial Kyiv: an Alternative National Identity?» в Інституті гуманітарних досліджень (Відень, Австрія, 2012). Окремі аспекти дисертаційного дослідження було представлено на міжнародних конференціях: «GRACEN 2013: “Historians in Space” – Concepts of Space in Recent European History» (Будапешт, Угорщина, 2013), «Re-Inventing Eastern Europe» (Відень, Австрія, 2012), «Re-Thinking European History and Politics» (Відень, Австрія, 2012).

Публікації. Основні результати та зміст дисертації віддзеркалено в 12 публікаціях авторки, 9 з яких одноосібні, 5 – у фахових виданнях, визначених переліком ДАК МОН України, 3 – у закордонних наукових виданнях, в тому числі 1 у співавторстві, 4 – в інших виданнях, в тому числі 2 у співавторстві. Повний обсяг публікацій складає 12,66 д. а; з них 0,7 д.а. іноземною мовою.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, в яких виділено 14 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг роботи – 261 стор., з них 182 стор. основного тексту, в списку джерел і літератури – 497 бібліографічних позицій, із яких – 56 іноземних.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано вибір і актуальність теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, мету й завдання, методологію, окреслено хронологічні та географічні рамки, підкреслено наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, розкрито теоретичне значення та рівень апробації.

У першому розділі – «**Стан наукової розробки теми**» – проаналізовано історіографію, джерела й методологічні засади дослідження.

У підрозділі 1.1. «*Історіографія*» розглядаються історичні підходи до вивчення російського націоналізму початку ХХ ст. в українських губерніях і на Правобережжі зокрема, уявлення про соціальну базу російських націоналістів, зв'язок з іншими правими ідеологіями.

На першому етапі, що почався 1907 р. і тривав до встановлення більшовицької влади, з'явилися полемічні або інформаційні брошури політично зацікавлених сучасників подій – «Правые партии» (1914) В. Левицького, «Сага о правой профессуре Университета св. Владимира» (1917) М. Бубнова, «Украинский вопрос» (1918) О. Лотоцького та П. Стебницького. Соціал-демократична традиція вирішально вплинула на подальшу радянську історіографію, передовсім через праці «Политические партии в России» (1912), «Итоги выборов» (1913) В. Леніна.

На другому етапі, що почався 1919 р. й тривав до початку періоду Відлиги у 1956 р., російський націоналізм вивчали як явище, що остаточно відійшло в минуле. Характерні риси робіт «Рыцарь черной сотни» (1925) Д. Заславського і

«Монархісти» (1929) В. Залежського – нівелювання різниці між чорносотенними та російськими націоналістичними організаціями, ототожнення їх політики з політикою імперської влади.

Підміна історії виборів до Держдуми історією більшовицької агітації, пріоритет у вивченні участі селян і робітників понад вивченням історії інших класів, – характерні ознаки історіографії третього етапу 1956–1991 рр. Теза В. Леніна про фактичну тотожність російських націоналістів та чорносотенців спричинила те, що в комплексі праць про «непролетарські партії» російський націоналізм не виокремлювався як окремий предмет досліджень. А. Аврех («Царизм и третьейинюнская система» (1966), «Столыпин и III Дума» (1968), «Царизм и IV Дума. 1912–1914 гг.» (1981), «Распад третьейинюнской системы» (1985), «Царизм накануне свержения» (1989)), В. Дякін («Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг.: разложение третьейинюнской системы», (1988)) та інші дослідники царського режиму міжреволюційної доби не звертали уваги на те, що більшість правих і націоналістів обрали в українських і білоруських губерніях. В українській радянській історіографії вирізняється праця «Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу» (1989) В. Попика, де автор висвітлив ситуативність електоральних комбінацій у різних губерніях. Він дійшов висновку: чорносотенці й націоналістичні організації поступово втрачали довіру навіть російських поміщиків Правобережжя, їх досить слабо підтримувало міське населення, й фактично вони здобули перемогу завдяки вдалому використанню виборчого закону, підтримці влади та духовенства.

Після 1991 р. у пост-радянській Російській федерації різко зріс інтерес до російських націоналістів та їх ідейного лідера П. Столипіна. Їх ідеологію як відмінну від чорносотенної, але близьку до ліберальних цінностей, вперше охарактеризував у книзі «Русский национализм в начале XX столетия» (2001) Д. Коцюбинський. Автор виявив, що більшість обраних до Думи націоналістів здобули мандати в західних губерніях, і понад те, – назвав однією з поразок ідеології саме надмірну зосередженість думської діяльності націоналістів на етнополітиці західних губерній. Попри загальний інтерес до російського націоналізму, дослідники не вивчали виборчі механізми та локальну політику на Правобережжі. Увага української пост-радянської історіографії передусім була спрямована на українські й неросійські національні рухи. Окремим аспектам діяльності російських націоналістів присвячені праці: «Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.)» (1996) В. Любченка, «Демократія в провінції: вибори й діяльність депутатів Подільської губернії у Державних думах Російської імперії» (2010) А. Глушковецького, «Другой Сикорский: неудобные страницы истории психиатрии» (2004) В. Менжуліна, «“Благородный осведомитель”: штрихи до портрета київського цензора Сергія Никипоровича Щоголева» (2012) І. Коляди та ін.

З 1980-х рр. вивченню історії російського націоналізму в українських губерніях приділили увагу американські й канадські учені. Співвідношення імперських політик і національних рухів є наскрізним питанням у роботах Р. Едельмана «Політика дворянства напередодні Російської революції: партія російських націоналістів, 1907–1917» («Gentry Politics On the Eve of the Russian

Revolution: the Nationalist Party, 1907–1917») (1980), О. Андрієвської «Політика національної ідентичності: українське питання в Росії, 1904–1912» (The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904–1912) (1991), Т. Вікса «Нація та держава у пізньоімперській Росії: націоналізм та русифікація в західних окраїнах, 1863–1914» («Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914») (2008), Ф. Хілліс «Діти Русі: Правобережна Україна та винайдення російської нації» («Children of the Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation») (2014). Р. Едельман пише: російські націоналісти західних губерній сформувалися на базі дворянства, яке намагалося зберегти свої капітали після того, як втратило підтримку самодержавних інститутів у зв'язку з Революцією 1905 р. Своєю чергою, Ф. Хілліс, авторка найповнішого на сьогодні дослідження консервативного російського націоналізму, представляє російський націоналізм як широку й вкорінену популістську ідеологію – наслідок специфічних імперських практик «деполонізації Південно-західного краю».

У підрозділі 1.2. «*Джерельна база*» розглядаються письмові, статистичні й зображальні джерела дослідження, розподілені на кілька груп.

1. *Документи діловодства* представлені корпусом документів різних рівнів Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (далі МВС). Хід виборів та відносини влади з російськими націоналістами найбільш повно відображені у фондах Держдуми Російської імперії, Особливого відділення МВС у справі виборів до Держдуми (РГИА), фонді Департаменту поліції МВС Російської імперії (ГАРФ), фонді Канцелярії Київського, подільського та волинського генерал-губернатора, Київського жандармського відділення (ЦДІАК України), Київської міської управи (Державний архів м. Києва). Сукупність цих матеріалів містить укази, розпорядження й циркуляри МВС, Сенату, місцевих губернаторів, голів виборчих комісій; скарги на хід виборів і відповіді на них; листування між представниками влади різних рівнів щодо організації та проведення виборів; звіти жандармів, чиновників особливих доручень, голів дворянства про політичні настрої населення.

2. *Документи громадських об'єднань та політичних партій*. Російські націоналісти залишили дуже невеликий архів – фонд Всеросійського національного союзу в Державному архіві Російської федерації налічує лише 9 невеликих справ. Тому це явище слід досліджувати за допомогою комплексного опрацювання джерел різного походження. Найінформативніше джерело, що походить від російських націоналістів Правобережжя, – збірники ККРН, що висвітлюють внутрішню діяльність клубу за 1908–1913 рр. У них є дані про організацію клубу, адміністративне та фінансове управління, репортажі про політичні й розважальні заходи, огляди актуальних політичних питань, зокрема діяльності російських націоналістів у Держдумі та інших органах влади, членські списки, офіційні листи, телеграми та резолюції. Окремо від імені ККРН і його дочірніх організацій виходили й інші публікації – популярні та наукові тексти його провідних інтелектуалів, а також прокламації й передвиборчі агітки.

3. *Періодичні видання*. Газетні матеріали демонструють стратегії різних політичних груп щодо агітації, ілюструють щоденний вимір електоральної боротьби, представляють яскраві життєві історії на мікрорівні. У вибірку даного дослідження було цілеспрямовано включено статті з газет усіх основних політичних

напрямів: *Киевлянин, Киевская мысль, Южная молва, Kresy, Dziennik Kijowsky, Громадська думка/Рада, Волинь, Подолия, Киевская дубинка та ін.*

4. *Джерела особового походження.* Через погану збереженість листів російських націоналістів, особливу цінність мають джерела перлюстрованого листування в фонді МВС (ГАРФ). Перегляд кореспонденції без відома адреса(н)тів поширювався практично на листування усіх російських націоналістів, представлених у Держдумі й Державній раді. У 66 витягах із листів, вперше наведених в історичній літературі, містяться унікальні свідчення про стосунки російських націоналістів між собою, внутрішнє бачення політичних стратегій. Окрім листування, в роботі використано спогади, зокрема В. Шульгіна, Митрополита Євлогія, І. Савенко, П. Курлова.

5. *Статистичні джерела* використано насамперед для представлення кількісної виборчої інформації. Централізовано статистичні дані щодо виборів до Держдуми в Російській імперії не збирали, тож наявні статистичні дані уривчасті й складені за різними варіантами категоризації. Кількісний аналіз статистичної інформації радше доповнює якісний аналіз наративних джерел. Виборчу статистику наведено на основі матеріалів діловодства Держдуми (ГАРФ, РГИА, ЦДІАК України), Київського жандармського відділення (ЦДІАК України), губернських та міських виборчих комісій (Державний архів м. Києва, ГДА СБУ). Окремо в роботі аналізується соціальний склад ККРН на основі даних збірників ККРН.

6. До групи *зображальних джерел* віднесено фотографії й графічні зображення різних політичних діячів, газетні карикатури, що віддзеркалюють соціально-політичні процеси, а також світогляд авторів і читачів періодичної преси.

У підрозділі 1.3. *«Методологія та ключові поняття»* розглядаються теоретичні засади роботи. Для аналізу порушених у дисертації проблем застосовано такі *загальнонаукові* (аналіз, синтез, структурно-системний, квантитативний) та *спеціально-історичні* методи (мікроісторичний, метод нової політичної історії, історико-біографічний, історико-порівняльний, історико-антропологічний).

Аналіз наукової інформації дав змогу охарактеризувати феномен російського націоналізму Правобережної України на початку ХХ ст., його ідеологію та соціально-політичні стратегії. Синтез було застосовано для комплексного представлення електоральних процесів Правобережної України, узагальнень та висновків про співвідношення політичних сил у регіоні. За допомогою структурно-системного методу було виявлено механізм взаємодії уряду, місцевої адміністрації та російських націоналістів під час організації виборів, виявлено роль і місце російського націоналізму в структурі пізньоімперського громадянського суспільства. Квантитативний метод було використано для визначення масштабів поширення явища російського націоналізму.

Метод мікроісторії дав змогу описати міжособистісні контакти у процесі електоральних зібрань, що в означений період були центральним явищем виборів, простором зустрічі іншостей і пошуку суспільного консенсусу. В поєднанні з методом нової політичної історії вдалося поставити акцент у дослідженні виборів на мотиваціях та електоральній поведінці учасників виборчого процесу. За допомогою історико-біографічного методу було висвітлено життя та політичну творчість лідерів російського націоналізму А. Савенка, В. Шульгіна, а також місцевих активістів

різних політичних спрямувань. Історико-порівняльний метод було застосовано для виявлення локальної специфіки російського націоналізму в Правобережжі шляхом порівняння електоральних явищ з аналогічними у інших регіонах Російської та інших імперій. Для дослідження електоральних процесів Правобережжя у роботі застосовано історико-антропологічний метод. Услід за американською дослідницею М. Л. Андерсон, вибори розглядаються як специфічний громадянський ритуал, з промовами, з'їздами, громадськими зібраннями, прокламаціями, брошурами. Вибори були практикою низової демократії, навіть якщо її здійснювали в рамках абсолютистського політичного режиму.

Розуміння поняття «нації», що є ключовою категорією дисертаційної роботи, ґрунтується на конструктивістських теоріях нації та націоналізму Б. Андерсона, М. Гроха, Е. Геллнера та ін., які відкидають ідею відвічного існування етносів і виводять появу сучасних націй із специфічних політичних, економічних умов, що почали складатися в світі з кінця XVIII ст. Уявлення про етнічні групи й національні проекти сформовані на основі теоретичних праць Р. Брубейкера, який нівелює тенденцію розглядати етнічні групи як даність і самостійних акторів історичних процесів, натомість пропонує зосередити аналіз на створенні «груповості», тобто намаганнях політичних лідерів категоризувати реальність так, щоб переконати учасників потенційної спільноти в наявності спільних інтересів та цілей.

Уточнено основні поняття – «консерватизм», «пізньоімперський період», «чорносотенство», «опозиція», «виборець/виборщик/уповноважений», «праві», «крайні праві» та ін. – і способи їх використання. Через історичну зміну значень в роботі використовується дефініція «російський» як переклад терміну «русский» у таких словосполученнях: «російський націоналізм», «російська мова», «російські консерватори», «Союз російського народу», а також у тому, що стосується Російської імперії загалом. Проте при висвітленні логіки та стратегій російських націоналістів вживається застаріле «руський» для позначення населення Правобережжя і українських губерній, до якого апелювали російські націоналісти як до потенційного електорату.

У другому розділі – **«Інституційне становлення російського націоналізму під час виборів до I та II Державних дум»** – розглядається початковий етап формування російських націоналістичних груп під час виборів до I та II Держдум Російської імперії.

У підрозділі 2.1. *«Формування ідеології російського націоналізму в умовах запровадження інституту виборів до Державної думи»* продемонстровано, що попри поширений у науковій літературі погляд на російських націоналістів як на явище виключно періоду III та IV Держдуми, їх електоральна діяльність почалася ще під час революції 1905 р. Поки ліві та ліберальні органи преси відстоювали максимальні законодавчі повноваження думи й загальне виборче право для чоловіків, а монархічні відкидали ідею представницького органу взагалі, помірковано-консервативні видання відстоювали парламент з дорадчою функцією, котрий формувався би на основі представництва економічних інтересів окремих верств чоловічого населення з належним майновим цензом. Врешті, в Російській імперії було втілено помірковано-консервативний електоральний проект. Ключовим елементом успіху в розгалуженій системі непрямих та неанонімних виборів були

домовленості між виборщиками різних станів під час губернських електоральних зібрань задля сформування більшості.

На виборах до I Держдуми блок російських націоналістів представляли дві партії: Правового порядку та Торгово-промисловців. Обидві були створені в імперському центрі й швидко нарощували місцеві осередки, зокрема в правобережних українських губерніях. Об'єднавшись у блок, вони висунули політичну програму під гаслом *«Бог, цар, народ – законність та порядок»*: єдність імперії, неприпустимість надання її окремим територіям автономії; прийняття і підтримку дарованого від царя Миколи II Маніфесту 17 жовтня з забезпеченням основних громадянських прав – свободи особистості, віросповідання, слова і союзів; неможливість розширити права євреїв, зокрема допустити їх до посад державної служби й до права на земельну власність поза межами міст; розвиток місцевого міського та земського управління; безплатну і загальну початкову освіту; розвиток іпотеки, торгово-промислового, дрібного й меліоративного кредитування; покращення матеріального становища робітників тощо.

У підрозділі 2.2. *«Поява модерних електоральних практик у становому суспільстві»* висвітлюються обставини виборів до I Держдуми, електоральна поведінка виборців різних курій, електоральні стратегії різних політичних груп, зокрема російських націоналістів.

Продемонстровано, що попри високу політизацію суспільства 1906 р., політичні партії на зорі легального існування зазвичай не мали стійкої організаційної структури. У досліджуваному регіоні майже всі партії відкрили відділення в Києві, однак лише найрозвинутіші – в Кам'янці-Подільському та Житомирі. Як наслідок, у Києві та Київській губ. основна боротьба велася між партіями, а в Подільській та Волинській губ. – між групами, історично сформованими за етно-конфесійними ознаками (православне духовенство, євреї-міщани, польські поміщики, чехи-колоністи та ін.).

В умовах виборів до I Держдуми основним випробуванням для партій була участь селян. Фізично впливати на переконання селян під час їхніх волосних зборів не могла жодна політична сила, тому майже завжди селяни вибирали з-поміж себе кандидатів безвідносно до якоїсь політичної програми. Зусилля ж партійних активістів скеровувалися на роботу з виборщиками-селянами на рівні губернського зібрання. Блок правового порядку й торгово-промисловців агітував у Києві серед міського простоліуду, орієнтуючись на «виборця у свитці». Проте електоральна кампанія цього блоку не увінчалась успіхом. До блоку входило чимало відомих активістів з освічених і заможних міських верств Києва: професори Т. Флоринський, І. Сікорський (батько авіатора), А. Булгаков (батько письменника), Д. Піхно, Ю. Кулаковський, промисловець Б. Ханенко та ін.

У Волинській і Подільській губ. контакт виборщиків-селян із міськими виборщиками-євреями був штучно обмежений через надання селянам місця проживання у монастирських гостиницях та народному домі відповідно.

У підрозділі 2.3. *«Мобілізаційні заходи духовенства й радикалізація політичних течій»* розглядається зміна політичних обставин під час виборів до II Держдуми, залучення православного духовенства до мобілізації та проведення

виборів у Волинській губ., початок співпраці між російськими націоналістами та прем'єр-міністром П. Столипіним.

До виборчих перегонів на межі 1906–1907 рр. включилося значно більше політичних груп, а наявні скоригували стратегії на основі попереднього досвіду. Поряд з іншими партіями консолідувались і російські націоналісти, котрі 18–21 листопада 1906 р. провели Обласний з'їзд руських виборців Південно-Західного краю. У ньому взяли участь 222 особи, здебільшого поміщики Київської губ., меншою мірою – Волинської та Подільської. Київський губернатор та новопризначений прем'єр-міністр П. Столипін протегували з'їзд, із секретних фондів МВС було виділено фінансування, ймовірно, на друковані засоби. В результаті домовленостей на з'їзді націоналісти в окремих повітах вдало мобілізували духовенство, а за його посередництва – дрібних землевласників.

Вибори до II Держдуми засвідчують пошук електоральних коаліцій російських націоналістів. Якщо у Волинській губ. утворився міцний блок із монархістами, який зберігався на всіх наступних виборах, то в Подільській губ. російські поміщики увійшли в спілку з польськими консерваторами на основі захисту класових інтересів. На рівні виборів до II Держдуми ключовим для російських націоналістів було питання, серед кого шукати підтримку: серед дрібних православних землевласників, зміцнення ролі яких передбачалося політикою прем'єра, чи серед польських поміщиків. Хоча врешті-решт політика російських націоналістів була спрямована на здобуття підтримки перших і побудови всеохоплюючої ідеології російського націоналізму, що включала б усі православні класи населення в уявну «руську» націю, 1907 р. чимало активістів усе ще стояли на ідеях захисту класових, поміщицьких, транснаціональних інтересів.

У третьому розділі – **«Консолідація сил російського націоналізму в період реформ Столипіна та виборів до III Держдуми»** – аналізується хід виборів до III Держдуми, електоральний успіх російських націоналістів, формування ККРН, його соціальний склад і думська діяльність, політичні погляди А. Савенка та інших лідерів ККРН.

У підрозділі 3.1. *«Стратегії російських націоналістів після зміни виборчого закону 1907 р.»* відстежується, як зміни електорального закону й політики уряду привели російських націоналістів в становище політичних лідерів Правобережжя. Внаслідок реформ у виборах збільшилася роль курії землевласників, зокрема духовенства, яке належало до дрібних землевласників цієї курії. У регіонах з етнічно змішаним населенням, куди входило Київське генерал-губернаторство, вводилися національні відділення в міській і землевласницькій куріях, пропорційне співвідношення яких у конкретних містах, волостях, губерніях окремо визначали губернатори. Російські націоналісти пропонували губернаторам проекти розподілів курій на національні відділення: в результаті переважили лояльні виборщики на губернських зібраннях. Аналіз листування між заступником міністра МВС, київським генерал-губернатором, волинським губернатором та російськими націоналістами свідчить, що російські націоналісти пролобіювали свої розрахунки всупереч інтересам деяких представників місцевої адміністрації.

На губернських виборах основну ставку націоналісти зробили на великих і дрібних землевласників, а також духовенство. Як і раніше, російські націоналісти не

працювали з виборцями-робітниками й розуміли обмежені можливості агітації у домінованих єврейськими виборщиками містечках. При цьому дрібні землевласники загалом засвідчили низьку явку на виборах, тож виборщики, обрані від їхніх з'їздів, переважно були священиками. Окрім активної участі, до якої спонукали вказівки царя, Синоду та МВС, священики також виконували роль суспільних медіумів, заступаючи у провінції пресу й практику громадських зібрань. Саме перед виборами до III Держдуми скрізь поширилися молебні перед виборчими з'їздами, з настановними промовама «у патріотичному дусі».

Однак на прямих виборах двох депутатів від Києва основну роль відіграла агітація через пресу та електоральні зібрання. Після звуження прав євреїв унаслідок нових електоральних розпоряджень, а також після недопущення електоральних зібрань опозиційних партій, російські націоналісти здобули голоси в усіх дільницях Києва серед усіх прошарків населення. Після тривалих оскаржень виборів по першій курії переміг кандидат-націоналіст В. Проценко, але по другій курії новоспечений спікер націоналістів А. Савенко поступився невеликою кількістю голосів конституційному демократу І. Лучицькому.

У підрозділі 3.2. *«Спроби співпраці між російськими і польськими консерваторами»* розглядаються пошуки шляхів партнерства між польськими та російськими поміщиками під час виборів до Держдуми усіх чотирьох скликань із особливою увагою до ситуації 1907 р. Саме тоді з'явився консервативний друкований польською орган «Kresy», який декларував політичні цілі покращення побуту і усестороннього розвитку всіх верств польського населення «Польщі, України та Волині» на монархічно-конституційних засадах. Обґрунтовано висновок, що попри демонстративну лояльність і навмисну суголосність цінностям російських націоналістів та фактичне політичне й культурне переважання польських землевласників у багатьох виборчих куріях регіону, російські націоналісти врешті відкинули ідеї співпраці, зокрема зі страху перед нелояльністю польських партнерів.

У підрозділі 3.3. *«Київський клуб російських націоналістів: соціальний склад і думська діяльність»* подано характеристику ККРН.

Електоральний успіх на виборах до III Держдуми дав поштовх широкій суспільній діяльності російських націоналістів. Під неформальним лідерством публіциста А. Савенка 1908 р. скликали ККРН, куди в різний час входило до 700 членів з домо- та землевласників, купців, університетських викладачів, чиновників високих рангів, представників вільних професій та ін. Через заходи, публічні лекції, комеморативні практики, урочистості було вироблено доктрину російського націоналізму, що відрізнялася від чорносотенної більш прозахідною та прокапіталістичною позицією, відстоюванням непорушності приватної власності, прийняттям нового конституційного порядку, однак зберігала притаманний правиці антисемітизм і демонстративну лояльність до імперської влади.

У III Держдумі депутати з фракції російських націоналістів та поміркованих правих опонували законопроект про викладання українською мовою в початкових школах, підтримували аграрну політику П. Столипіна, розробили проекти запровадження земств у 9 західних губерніях Російської імперії й виділення Холмської губ. з Царства Польського.

У підрозділі 3.4. *«Ідейні погляди Анатолія Савенка та інших очільників ККРН»* показано представлено ідеологічне обґрунтування російського націоналізму, що включало боротьбу з українським національним рухом. Останнє було важливим, оскільки аудиторія обох національних проєктів великою мірою збігалася.

Російські націоналісти переосмислили культурні здобутки і минуле Малоросії в термінах причетності до великої Росії як частини до цілого, як національно свідомої «руськості» проти широкого космополітичного бюрократичного трактування імперської російської ідентичності. А. Савенко надав «гордого» звучання терміну «малорос». На сторінках щоденних оглядів він подавав малороса як політично свідомого громадянина, освіченого, фінансово забезпеченого, спроможного вести модерне міське життя, який не цурався рідної культури та говірки, але ще й величав здобутки Російської імперії, російської мови й народу. Православні купці, середній клас, на думку А. Савенка, мали стати локомотивом суспільного розвитку, але в Російській імперії цю соціальну нішу зайняли євреї, поляки та інші інородці. А. Савенко також надавав месіанського значення Малоросії – як частині Росії, здатній вивести «руську» націю з кризи через поширення «руської» національної свідомості в імперському масштабі. Інші інтелектуали з ККРН – І. Сікорський, В. Шульгін, Т. Флоринський, С. Щеголев – за час існування ККРН видавали праці, що сформували специфічну «київську» версію російського націоналізму.

У четвертому розділі – **«Електоральний успіх російських націоналістів у 1912 р. та подальший політичний розвиток»** – розглядаються соціально-політичні обставини виборів до Держдуми IV скликання, електоральна кампанія російських націоналістів, їх співпраця з місцевою адміністрацією та імперським урядом, результати виборів у різних місцевостях, їх наслідки й подальший політичний досвід російського націоналізму.

У підрозділі 4.1. *«Передвиборча кампанія російських націоналістів у провінції»* показано, що за рік до виборів, 1911 р., російські націоналісти успішно лобіювали призначення лояльних до їхньої програми кандидатур на посади губернаторів і міських голів. Паралельно жандармські урядники збирали інформацію про настрої населення та подавали характеристики потенційних правих виборщиків. Синод і МВС таємно спостерігали за потенційно нелояльним духовенством, а опозиційних кліриків в окремих випадках навмисно виряджали у відрядження на день виборів. Частка неправославних із правом голосу зменшилася порівняно з попередніми виборами. У результаті виборів блок російських націоналістів та монархістів здобув 40 депутатських місць від Правобережжя з 41. Російські націоналісти кооперувалися з іншими правими політичними групами через потребу заручитися підтримкою сільського й міського простолюду. Очільники ККРН стали посередниками у фінансуванні діяльності волинського Союзу російського народу з секретних фондів МВС.

На провінційному рівні російські націоналістами мали вже не стільки долати конкурентів, скільки збалансовувати внутрішню соціальну структуру. Відчуваючи свою важливість, чимало духовних лідерів прагнули здобути більше місць у Думі, ніж їм пропонували націоналісти за агітаційну і мобілізаційну підтримку. Після

тривалих перемовин, більшістю обраних депутатів-націоналістів стали все ж великі землевласники.

Продемонстровано, що за таких умов опозиційні політичні групи стояли перед викликами: чи брати участь у виборах взагалі, чи кооперувати зусилля в межах національних відділень. Хоча стратегії у провінції відрізнялися, поширились електоральна байдужість, уникання участі у виборах як таких.

У підрозділі 4.2. *«Електорат російських націоналістів у 1912 р.»* представлено соціальний портрет виборців російських націоналістів та їх опозиції на основі матеріалів Київської губернської жандармерії, що з 1911 р. збирала інформацію поіменно. За звітами урядників, спільними характеристиками дрібних землевласників і селян, що підтримали російських націоналістів, були православне віросповідання, руська/малоросійська національність, базова освіта, благонадійність, відсутність судимостей, відносний добробут і, що особливо характерно, – посада в органах сільського урядування. При цьому, в політичній характеристиці цих виборців майже немає позначення «російський націоналіст», – частіше використовувалися вказівки на кшталт «правий за стилем мислення» чи «за ідейними поглядами належить до табору правих». Міський електорат російських націоналістів також великою мірою базувався на православних службовцях. Основні агітаційні зусилля вони звернули на православну міську бідноту, котра часто перебувала під впливом дешевих ліберальних газет, основного знаряддя опозиційної агітації.

У підрозділі 4.3. *«Інструменталізація антисемітизму на виборах в м. Київ»* охарактеризовано вибори в Києві, котрі були для російських націоналістів надзвичайно важливі й важкі, позаяк київський електорат був назагал більш політично заангажований. Внаслідок сенатських роз'яснень за поданням київського губернатора, від виборів у Києві відсторонили близько 80% євреїв, що додало соціального напруження у зв'язку з нещодавнім убивством П. Столипіна у київській опері та справою Бейліса. Внаслідок таємного клопотання київського генерал-губернатора розгляд справи Бейліса перенесли на час після виборів, аби не дати опозиціонерам передчасного приводу святкувати перемогу.

Ідеологічно багатоманітна опозиція згуртувалася на виборах депутатів від Києва. Це проявилось насамперед у резонансному оскарженні недопущення електоральних зібрань прогресистів.

В результаті, російські націоналісти впевнено перемогли в I курії, де переважали купці, чиновники, домовласники, землевласники, освітяни. Вони подали голоси за В. Демченка, знаного як «руського американця» за прагматизм у вирішенні господарчих питань у міській думі. У II міській курії А. Савенко знову поступився невеликою кількістю голосів конституційному демократу С. Іванову, що можна пояснити висміюванням А. Савенка як лицеміра й марнослова практично в усіх ліберальних газетах, а також через поразку в намаганні здобути голоси крамарів, – нижчої верстви торговців, котра відмовилась підтримати А. Савенка через його виступи проти 8-годинного робочого дня.

У підрозділі 4.4. *«Наслідки виборів до IV Держдуми і російський націоналізм після 1912 р.»* окреслено дискусії у IV Держдумі щодо легітимності виборів до неї,

електоральний досвід і долю російських націоналістів після падіння самодержавства.

Після обрання Держдуми IV скликання опозиційні депутати оскаржили результати виборів, – це змусило священників-націоналістів з правобережних губерній захищати свої електоральні стратегії. У відповідях вони висловлювали типове для консерваторів розуміння народу як цілісності зі спільними інтересами й потребою захистити його добробут перед зовнішніми загрозами. Російські консерватори в цьому плані були далекі від розуміння спільноти як завідомо конфліктної і множинної, вони схильні були покладати відповідальність за негаразди імперії на іногородців. Попри те, що російські націоналісти вийшли переможцями виборів, в наступні роки їх чекала низка розколів, внаслідок яких сформувалася «київська» група прогресивних російських націоналістів.

Переломного 1917 р. російські націоналісти опинилися в легальній опозиції до Центральної ради. У другій половині цього року вони взяли участь у виборах до Київської міської думи, Всеросійських установчих зборів та Всеукраїнських установчих зборів. Аналіз їх результатів дає змогу констатувати, що в умовах рівного, прямого голосування і відсутності сприяння з боку місцевої влади російські націоналісти мали стабільний електорат у Києві (в різні часи від 21 до 36 тис. виборців), але в інших провінційних містах і селах результати були мізерні.

Після того, як на початку 1919 р. більшовики втратили принаймні 68 колишніх членів ККРН, російським націоналістам ще вдалося утвердитись у Києві на декілька місяців, – в складі Добровольчої армії Денікіна, де А. Савенко й В. Шульгін обіймали чільні позиції. Проте невдовзі А. Савенко помер, залишивши про свої останні роки небагато свідчень, за винятком представленого у цій роботі щоденника, тоді як В. Шульгін провадив ще довгу політичну кар'єру, під кінець якої тісно співпрацював з органами КДБ у дискредитації білої еміграції. 1941 р. за даними Державного архіву Київської обл., органи НКВС відкрили судові справи проти 430 осіб, які числилися в електоральних списках 1912 р. в Київській губ. як російські націоналісти, праві, монархісти, або члени «Союзу російського народу».

ВИСНОВКИ

- В історіографії російський націоналізм початку ХХ ст. виявився радше замовчаною, ніж дебатованою темою. Радянські вчені не розрізняли принципово російських націоналістів та чорносотенців і пояснювали політику правих партій класовими землевласницькими й буржуазними інтересами. Описуючи період після 1905 р. як спробу царського режиму врятуватися від неминучого краху, дослідники шаблонно представляли реакціонерів як лицемірів та злодіїв, що з усіх сил шкодили народним масам. Під час Перебудови, коли в Росії набув популярності образ П. Століпіна як рятівника старого режиму від більшовицької небезпеки, з'явилося нове бачення діяльності його сподвижників, російських націоналістів, як самостійної політичної групи, близької до ліберальних течій. Українські історики в роки незалежності акцентували антиукраїнську діяльність місцевих російських націоналістів, представляючи їх услід за радянською історіографічною традицією, прислужниками самодержавного режиму. В англосаксонській історичній школі склалася традиція досліджувати взаємодії влади та громадянського суспільства,

однак динаміка зв'язку місцевої адміністрації та імперського уряду з російськими націоналістами не була достатньо чітко окреслена. Враховуючи застосовані загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження, російський націоналізм доцільно розглядати як динамічне групове творення національного проекту через участь у виборах і зокрема дискусії в новітніх засобах масової комунікації. Російський національний проект поширювався в умовах конкуренції з іншими національними проектами, через яку різні політичні групи використовували доступні матеріальні, інтелектуальні, правові й адміністративні ресурси. Наративні, статистичні та інші джерела вказують на високий рівень підтримки російського націоналізму з боку імперської та місцевої адміністрації, однак ця підтримка зосереджувалася на розширенні впливу російського націоналізму саме як громадської сили.

- Доведено, що російські націоналісти організували свій осередок у Києві безпосередньо під час виборчої кампанії до I Держдуми й уже тоді мали відмінну від монархічних і центристських політичних груп програму, що полягала передовсім у прийнятті дарованої від царя Конституції, непорушності приватної власності, поєднанні прокапіталістичних позицій із виразним антисемітизмом. Їхні погляди представляли Партія правового порядку та Партія торгово-промисловців. 1908 р. ці партії склали основу ККРН; у клуб вступили також лідери інших монархічних організацій. Окрім випадку з виборами до I Держдуми, російські націоналісти завжди блокувалися із іншими правими організаціями, серед яких найвпливовішою був Союз руського народу. Блок руських виборців виконував функції планування електоральних кампаній, співпраці з місцевою адміністрацією, поділу потенційних місць між кандидатами різних політичних груп, причому лідери російських націоналістів іноді виступали як посередники, зокрема в передачі коштів з таємних фондів МВС монархістам. Однак поза виборами майданчиків для співпраці було мало. Російські націоналісти орієнтувалися на значно елітарніший електорат, генерували відмінні ідеологічні погляди й цілеспрямовано відмежовувалися від монархістів там, де йшлося про насилля над євреями й зазіхання на чужу приватну власність. Ця прірва між двома політичними силами зупинила намагання російських націоналістів поширити всеосяжну всестанову національну доктрину на початку XX ст.

- Соціальний склад російських націоналістів включав освічені міські прошарки буржуазії та великих землевласників. Найактивніші члени ККРН, котрі водночас були найстабільнішим електоратом у Києві, ідентифікували себе як домовласників, землевласників, купців, чиновників високого рангу, викладачів, лікарів, інженерів, працівників вільних професій та священнослужителів. Маючи це коло прихильників серед київської еліти, націоналісти намагалися вийти на рівень масової агітації. Після розпуску I Держдуми російські націоналісти почали шукати опору серед дрібних православних землевласників, розраховуючи на успіх аграрної політики прем'єр-міністра П. Столипіна. Однак поки політика останнього просувалася надто повільно й не вела до автоматичної появи верстви консервативних юнкерів, російські націоналісти зіткнулися з нестачею внутрішніх ресурсів для роботи з широкими колами загалом індіферентних до виборів православних хуторян. Спочатку російські націоналісти спробували мобілізувати й

агітувати дрібних землевласників за допомогою парафіяльного духовенства. Надалі ж останні фактично замінили своєю участю голоси у відділенні дрібних землевласників, котре часто мало вирішальний вплив на результати губернських зібрань. У Києві, де електорат був більш політично заангажований, кандидати від російських націоналістів традиційно боролися з конституційними демократами. Російських націоналістів підтримували серед різних соціальних прошарків православних містян, проте в апогеї електоральної боротьби 1912 р. вони не змогли заручитися ключовою для них підтримкою групи православних крамарів. Зовсім не зважали російські націоналісти в своїх кампаніях на робітників у зв'язку з низькою роллю останніх в електоральному процесі, а також на групи, що взагалі не брали участь у виборах – молодь до 25 років, військовослужбовців, жінок тощо.

• Дії імперської та місцевої адміністрації мали визначальний вплив на перебіг виборів до II, III та IV Держдуми, причому з кожним наступним виборчим етапом цей вплив посилювався. Сприяння правим партіям, зокрема російським націоналістам, влада зазвичай вважала відповідним чинному законодавству, проте саме законодавство дозволяло вводити все нові критерії щодо включення і виключення з виборчих списків окремих категорій населення, ділити виборчі з'їзди на національні відділення, не допускати виборчих зібрань окремих політичних груп тощо. Губернатори та інші урядники на всіх виборах стояли перед дилемою «ненакликання ворожнечі одних груп населення відносно інших» і сприяння правим кандидатам, яку вони розв'язували по різному. Зі зростанням власного впливу, російські націоналісти лобювали призначення вигідних кандидатур на посади губернаторів та міських голів, тож останні впливали на виграшний для націоналістів розподіл курій на національні відділення, склад виборців тощо. Окрім сприяння з боку МВС, місцевих губернаторів та Сенату, успіх російських націоналістів також залежав від Синоду. Через заклики до парафіяльного духовенства брати активну участь у виборах, що передбачало зокрема молебні перед електоральними зібраннями й публікування відозв у пресі, Синод мобілізував виборців. На місцевому рівні ці заклики трансформувалися в конкретні рекомендації підтримувати російських націоналістів і правих. Рівень включення імперської та місцевої влади досяг апогею під час виборів до IV Держдуми. Саме тоді мали місце відстежування потенційно опозиційних чиновників та священників з подальшими рекомендаціями «звернути на них увагу» керівникам відповідних установ, штучна підтримка політичної напруги навколо справи Бейліса, а також скандальні недопущення та закриття електоральних зібрань опозиції у Києві. Загалом, такий розмах впливу МВС, а також співпраця блоку руських виборців із місцевою адміністрацією в плануванні поділів на національні відділення, були специфічними соціально-політичними феноменами виборів у Російській імперії.

• Ключовими ідейними засадами російських націоналістів були підтримка капіталістичного розвитку, непорушність права власності, інституційне сприяння розвитку руського середнього класу, кредитування руського дрібного землеволодіння, антисемітизм, недопущення етнічної рівноправності в Російській імперії, відстоювання дорадчої функції Держдуми, недопущення автономії Польщі, Фінляндії, України. Руську націю активісти руху уявляли як оточену зусібіч ворогами, передовсім – іноземцями західних окраїн імперії, іноземними державами,

що маніпулюють національними рухами західних окраїн; також акцент ставився на внутрішніх ворогах – революціонерах, прихильниках лівих партій усіх спектрів, діячах українського руху. Враховуючи, що цільова аудиторія російських та українських націоналістів збігалася, критика й знецінення ідей займали центральне місце в ідеологічних текстах обох таборів. Російські націоналісти представляли український рух, з одного боку, як дрібне й малозначуще намагання невеликої групи інтелігентів поширити хибні псевдо-інтелігентські ідеї, а з іншого боку – як повсюдний і надзвичайно небезпечний рух, підтриманий фінансами Австро-Угорщини та Німеччини і спрямований на те, щоб розколоти руський народ. Російські націоналісти виробили власне прочитання єдності малоросійського та великоросійського племені руської нації, в рамках якого доводилася не лише культурна, мовна, психічна, расова та конфесійна єдність, але й певна вищість малоросіян за рахунок притаманної їм політичної та національної свідомості над зосередженими радше на соціальних, ніж на національних питаннях, великоросами.

- Перед російськими націоналістами стояло питання: створювати коаліції на основі класових землевласницьких інтересів, чи формувати всестанову єдність руського православного населення. Останнє вибрали в результаті складної еволюції, наслідком якої була відмова від співпраці з консервативними польськими силами та іншими локальними союзниками. За ідеологією найбільшими ворогами російських націоналістів були соціал-демократи, соціал-революціонери, сіоністи, українські націоналісти. У легальній боротьбі російські націоналісти конкурували насамперед із конституційними демократами, котрі будували коаліції з поступовими групами. Боротьба сягала апогею в Києві, де голоси часто ділилися між представниками обох сил майже порівну.

- Стратегії опозиції проти політичного домінування російських націоналістів були множинні та ситуативні. Однією можливою відповіддю на звуження електоральних прав і ріст електоральних шансів націоналістів був бойкот виборів, демонстративний вихід з електоральних зібрань, до чого в різний час вдавалися польські землевласники, міські виборці. Інша стратегія – використання виборів як майданчика для поширення власних ідей, не підкріплених реальними шансами на успіх. До неї вдавалися в різний час і українські поступовці, і соціал-демократи, і навіть окремі російські консерватори, що в такий спосіб протестували проти конкретних кандидатів з їхнього табору. Існувала й стратегія тактичного об'єднання зусиль різних політичних груп. Таке об'єднання складалося на виборах у Києві довкола кандидатів від конституційних демократів, котрі натомість обіцяли представляти інтереси всіх коаліціантів у Думі. За обмеженості законодавчих свобод зібрань та преси, опозиція часто вдавалася до тактик оскарження рішень місцевої адміністрації, нелегальної та напівлегальної агітації, поширення карикатур і непрямой критики російського націоналізму.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребують поширення російського націоналізму в інших українських, білоруських та бессарабських губерніях Російської імперії, політика російських націоналістів у не-думських виборчих процесах (вибори до земств, міських дум, Державної ради та ін.), динаміка розвитку громадянських процесів між революціями 1905 та 1917 рр., діяльності російських націоналістів в Україні під час подій 1917–

1919 рр., репресії проти колишніх російських націоналістів, пам'ять про російський націоналізм в емігрантських колах.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Статті у наукових фахових виданнях

1. Мартинюк О. В. Дебати між Київським клубом російських націоналістів і Товариством українських поступовців навколо малоросійського питання / Ольга Володимирівна Мартинюк // Сторінки історії : збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 32. – С. 94–107.
2. Мартинюк О. В. Російський націоналізм початку ХХ ст. на Правобережжі в контексті виборів до Державної думи / Ольга Володимирівна Мартинюк // Сторінки історії: збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 35. – С. 102–116.
3. Мартинюк О. В. «Настрій виборців спокійний, шкідливої діяльності не виявлено»: вибори в ІV Державну думу на матеріалах жандармських та адміністративних звітів Київського генерал-губернаторства / Ольга Володимирівна Мартинюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2013. – Вип. 23. – С. 310–324.
4. Мартинюк О. В. Російський націоналізм у контексті виборів до Державної Думи на Правобережжі (1906–1912): історіографічний огляд / Ольга Володимирівна Мартинюк // Сторінки історії: збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 37. – С. 62–85.
5. Мартинюк О. В. Вибори до Першої Державної думи Російської імперії і практики демократії в Київському генерал-губернаторстві / Ольга Володимирівна Мартинюк // Сторінки історії: збірник наукових праць. – 2015. – Вип. 40. – С. 46–66.

Статті у закордонних виданнях

6. Мартинюк О. «Малоросс»: еволюція поняття до Первой мировой войны / А. Котенко, О. Мартинюк, А. Миллер // Новое литературное обозрение. – 2011. – № 2 (108). – С. 9–27.
7. Martynuk O. Sacred Hills and Commercial Downtown: Ethnic Meanings of Urban Spaces in Late Imperial Kiev [Online resource]/ Ed. A. Pasieka, D. Petruccelli, B. Roth// Re-thinking European Politics and History. IWM Junior Visiting Fellows' Conferences. – Vienna, 2012.– Vol. 32. – Date: 21.11.2012. – Access: <http://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxxii/sacred-hills-and-commercial-downtown/>
8. Мартинюк О. В. Разрешенные, но закрытые предвыборные собрания киевских прогрессистов в 1912 году: вводная статья / Ольга Владимировна Мартинюк // Ab Imperio. – 2013. – № 3. – С. 251–276.

Статті в інших виданнях

9. Мартинюк О. «Малоросс»/ А. Котенко, О. Мартинюк, А. Миллер // «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. – в 2 т. – М. : Новое литературное обозрение, 2012. – Т. 2. – С. 392–443.
10. Мартинюк О. «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії / А. Котенко, О. Мартинюк, А. Миллер // Український гуманітарний огляд. – 2012. – Вип. 16–17. – С. 55–116.

11. Мартинюк О. Російський націоналізм початку ХХ століття: консервативні політики та передвиборчі стратегії на Правобережжі // Україна Модерна: [Електронний ресурс]. – Дата доступу: 12.09.2012. – Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/md/182>

12. Мартынюк О. В. Разрешенные, но закрытые предвыборные собрания киевских прогрессистов в 1912 году: публикация документов / упор. Ольга Владимировна Мартынюк // Ab Imperio. – 2013. – № 3. – С. 277–313.

АНОТАЦІЯ

Мартинюк О.В. Російський націоналізм як соціально-політичний феномен у виборчому процесі Правобережної України (1906–1912 рр.) – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01. – історія України. – Київський університет імені Бориса Грінченка. – Київ, 2016.

На прикладі виборів до Держдуми Російської імперії в правобережних українських губерніях I–IV скликань представлено ідеологію, соціальну базу та електоральні стратегії російських націоналістів. Встановлено, що незмінними складовими їхньої доктрини були непорушність приватної власності, прийняття конституційного порядку, заперечення рівноправності для іногородців. Російські націоналісти досягли максимального електорального успіху завдяки підтримці імперського уряду й місцевої адміністрації. Остання виключала зі списків потенційно нелояльних виборців, ділила виборчі курії на національні відділення там, де православні становили електоральну меншість, впливала на вибори через організацію процесу. Російські націоналісти мали стабільний електорат серед заможних і освічених прошарків Києва і намагалися розширити вплив на православних дрібних землевласників. Інтелектуали з ККРН виробили комплексну ідеологію, що відкидала окремішність української нації, але представляла малоросійськість як локальну й більш свідому частину великого руського народу.

Ключові слова: електоральні стратегії, російський націоналізм, вибори, Державна дума Російської імперії, антисемітизм.

АННОТАЦИЯ

Мартынюк О.В. Русский национализм как социально-политический феномен в избирательном процессе Правобережной Украины (1906–1912 гг.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Киевский университет имени Бориса Гринченко. – Киев, 2016.

На примере выборов в Госдуму Российской империи в правобережных украинских губерниях I–IV созывов представлены идеология, социальная база и электоральные стратегии русских националистов. Показано, что неизменными элементами их идеологии были незыблемость частной собственности, принятие конституционного порядка и недопущение равенства иностранцев. Русские националисты достигли максимального электорального успеха при поддержке

имперского правительства и местной администрации. Последняя исключала из списков потенциально нелояльных избирателей, делила избирательные курии на национальные отделения там, где православный электорат был меньшинством, влияла на организацию процесса. Русские националисты имели стабильный электорат среди зажиточных и образованных жителей Киева и пытались расширить влияние на православных мелких землевладельцев. Интеллектуалы ККРН создали комплексную идеологию, которая отрицала самобытность украинской нации, но представляла малоросийство как локальную, при этом более сознательную и прогрессивную часть великого русского народа.

Ключевые слова: электоральные стратегии, русский национализм, выборы, Государственная Дума Российской империи, антисемитизм.

ABSTRACT

Martynyuk O.V. Russian Nationalism as a Social and Political Phenomenon in the Electoral Process of Right-bank Ukraine (1906–1912). – Manuscript.

Dissertation for the scientific degree of Candidate of Sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Borys Grinchenko Kyiv University, 2016.

This dissertation presents conservative Russian nationalism in the Right-bank Ukrainian provinces of the Russian Empire as an electoral project, based on electoral campaigns to all four State Dumas from 1906 till 1912. Electoral strategies, the electorate, the competition on a provincial level, and the process of constructing the ideology of Russian nationalism are tackled through a new approach to political history. This approach places a major focus on voter motivations, real-ground competition on the regional level, and the consideration of media and administrative resources that political groups used to win the vote. A vast array of research sources is cited, including documents of the Ministry of Interior, complaints and petitions of local activists, correspondence between Russian nationalists and their partners, local newspaper reports, public and secret documents of authorities regarding electoral process, leaflets and proclamations, memoirs, diaries and more.

It is shown that the inviolability of private property, the acceptance of the constitutional order and the denial of equal rights for non-Russians were peculiar ideological traits of Russian nationalism, represented by the Party of Legal Order, the Party of Sales and Manufacturing Business, Russian Voter Conventions, the Kyiv Club of Russian Nationalists, and other groups. By using imperfections of electoral law and gaining support from authorities, Russian nationalists achieved success in the region during the elections to the Third and Fourth State Dumas, although their activities started already in early 1906. The local administration excluded from voting lists potentially disloyal voters (for instance urban Jewry, workers), divided electoral curiae into national subdivisions to support Orthodox populations in areas where they constituted a minority, significantly influenced the organization of the electoral process. Upon the initiative of the Kyiv general-governor, the court slowed down the proceedings of the Beilis blood libel case to stir anti-Semitism and thus help Russian nationalists win the elections in Kyiv at 1912. Although the authorities viewed this support as fully compliant with existing Law, their means were contested numerous times by oppositional activists. As the study shows,

local and imperial governors had a crucial influence on the formation of the Russian nationalist movement; however, their aim was to build a strong conservative civic party, based on true popular support.

The research finds that Russian nationalists had a stable electorate among the wealthy and educated classes in Kyiv, and strove to extend their constituency to other sectors of population. In line with the prime-minister Petr Stolypin's politics, Russian nationalists attempted to reach Orthodox small-holding landowners of the Right bank. Not having enough resources for campaigning in largely illiterate areas, the Russian nationalists mobilized provincial voters with the help of Orthodox parochial priests. During elections for the Third and Fourth State Dumas, the priests replaced the electoral participation of small landowners, who overall showed indifference towards the ideology of Russian nationalism, as well as to State Duma elections as such. Despite ambitions to form a comprehensive ideology, the Russian nationalists failed to gain true support of the peasantry and urban low classes. For this reason, Russian nationalists cooperated with monarchist parties on elections, although they distanced themselves from the latter otherwise. The electoral experience of 1917-1918 also proves that Russian nationalism appealed to educated urban voters, oftentimes state-employed, but had little impact on the vast rural populations. This was caused particularly by the inability to offer a viable solution to "land hunger".

Throughout the whole electoral period a minority group of Russian nationalists was inclined to cooperate with loyal Polish landlords in the Right-bank region with the idea of defending common class interests. Although such situational cooperation did take place during 1906-1907, the elections to the Third Duma marked an end to any sort of alliance with non-Orthodox political partners. In 1908 the Kyiv Club of Russian Nationalists launched a massive intellectual and public project promoting an idea of Russian national unity. The ideal image of a Russian was imagined as educated, bourgeois middle class, eager to engage in commerce and trade, and at the same time politically active and loyal to the imperial rule. The Russian national project denied the distinctiveness of the Ukrainian nation as a "Western intrigue"; the target audience of the two projects largely coincided. Instead, the Russian nationalists developed a positive image of Little Russian local identity as a conscious and progressive part of Russian nation. The biography and political views of their informal leader Anatoliy Savenko are discussed in detail together with the views of other Russian nationalist activists – Ivan Sikorsky, Serhii Shchepochev, Vasily Shulgin, Timofey Florinskiy and other.

Rare documents from the SBU archive indicate, that voting for Russian nationalists and other Right-wing parties during the 1912 elections became a ground for political charges in 1941.

Key words: electoral strategies, Russian nationalism, elections, State Duma of Russian Empire, anti-Semitism.